

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN

(Social Change and Religion)

Doç. Dr. M. Sait DOĞAN

ÖZET

Sosyal değişimin ana çizgisi üzerinde, dinin kültürel boyutu yani kuramsal çerçevesinden daha fazla değişebilir durumdadır. Özellikle bütün dinlerde değişmez kutsal kurallar vardır. Ancak uygulama ve muamelatta değişiklikler toplumdaki zamandan zamana zamana değişebilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal değişim, din

ABSTRACT

At the stand point of social change, cultural side of religion is more changeable than the theoretical side. Especially, holy texts in all religions are immutable. But implementation may change time to time and society to society in Islamic societies not contradicting with holy text.

Key Words: Social change, religion

Sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıda insanın oluşturduğu bir birliktelik olarak tanımlanan toplumun¹ önemli karakteristiklerinden biri değişim özelliğine sahip olmasıdır. Hatta sosyolojide dinamik yaklaşım, toplumda ortaya çıkan değişimleri ve toplumun di-

* Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir?, (Çev.: Nilgün Çelebi), Ankara 1996, sh. 73.

namizmini incelemeyi hedefler.² Bu yönüyle sosyal değişme toplumda yeni olan bütün kurumlar ve değerler sisteminin gösterdiği dönüşümleri anlatan dinamik bir kavramdır.³

Sosyolojide XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal değişme konusunun incelenmesi önemli bir yer tutmuş, insan topluluklarının karşı karşıya kaldıkları hızlı sosyal, kültürel, politik, ekonomik, demografik, teknolojik vb. gelişmeler ve değişmeler göz önüne alınarak sosyal değişme konusunda önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Din sosyolojisinde de durum farklı olmamış, günümüz toplumlarının dünya ölçüsünde karşı karşıya buldukları hızlı sosyal değişmeler ve bunların dini hayattaki tezahürleri, din ve sosyal değişme ilişkisini gündeme getirmiştir.

Sosyal değişme, toplumun dünya görüşü ve hayat tarzından meydana gelen farklılaşmayı ve bunların cemiyet yapısındaki tesirini içine alır. "Zaman içerisinde bir toplumda gözlenebilen ve toplumun sosyal teşkilatının yapısı veya fonksiyonlarını geçici olarak değil de sürekli ve köklü bir şekilde etkileyen ve toplumun tarihinin akışını değiştiren değişiklik"⁴ olarak tanımlanan sosyal değişme; her şeyden önce zamana bağlı, kesintisiz ve kolektif bir değişmedir ve böylece sosyologlar tarafından sosyal çözülme (disorganization), sosyal tekamül ve sosyal olaydan ayrı düşünülmektedir.

Sosyal değişmenin tanımındaki zaman dilimi, kesintisizlik ve kolektif olma özellikleri, sosyal değişme kavramının sınırlarını tam olarak belirlemektedir. Sosyolojide değişme ile ilgili olarak, bazıları değer yargısı içeren, bazıları da değişmenin ritmine, hızına veya yönüne işaret eden evrim, devrim, büyüme, ilerleme, gelişme/kalkınma, modernleşme, batılılaşma vb. gibi birçok kavram kullanılmaktadır.⁵

Esasen sosyal değişme geniş boyutludur ve öncelikle iki tipe göre gerçekleşir:

- a) Serbest (tabii) sosyal değişme,
- b) Planlı ve iradi sosyal değişme.

² Ünver Günay, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri, 1993, sh. 271.

³ Zeki Arslantürk – M.Tayfun Amman, Sosyoloji, İstanbul 1999, sh. 354.

⁴ Günay, a.g.e., sh. 276-277.

⁵ Geniş bilgi için bkz., Arslantürk-Amman, a.g.e., sh. 356 vd.

Her iki tipte de sosyal değişme, birçok mana ve hareketi ihtiva eder; başkalaşma, tekamül, ilerleme, büyüme, gerileme, çöküş, dağılma, sosyal bütünleşme gibi. Sosyolojik olarak bir gelişme hem ölçülebilen değerlerin, hem ölçülemeyen ve gözlenmesi bile oldukça zor olan manevi kültür birikiminin birlikte alınması ile anlaşılabilir. Bunların bir tanesini almak, sosyal değişme ve sosyal gelişme ilgisini anlamamızı güçleştirir. Sadece maddi sahadaki bir değişme sosyal değişmeyi ifade etmez. Sosyal değişme, moda, tekamül (evrim), inkılap, ihtilal, rönesans, reform vs. şeklinde gerçekleşebilir.⁶

Sosyal değişme; tabii çevrenin farklılaşması gibi dış faktörler ve biyolojik yapıya tesir eden imkanların çoğalması, teknik yeniliklerin artması, kültür yapısının özelliği ve ideolojiler gibi iç faktörler dolayısıyla meydana gelen değişikliklerle izah edilmektedir.⁷ Fakat sosyal bilimciler sosyal değişmeleri tek sebebe dayalı basit açıklamalara dayandırmaktan vazgeçmişlerdir. Değişme faktörleri tek ve yeterli sebeplermiş gibi alınamazlar.⁸

Sosyo-kültürel değişmenin gerçekleştiği şartlar ise şöyle sıralanabilir:

- a) Yeni ihtiyaçların ortaya çıkması, genellikle değişmeye yol açan yeni durumlar gerektirirler.
- b) İhtiyaçlar, değişmeye hazır olma ile yakından bağlantılıdır.
- c) Bilgi birikimi de değişme için önemli bir şarttır.
- d) Bir kültürde var olan başat değerlerin tipi ve kişilerin bunlara olan genel tutum ve donanımı da önemli bir değişme şartıdır.
- e) Sosyo-kültürel yapının karmaşıklık derecesi de değişmenin bir şartıdır.

Değişmeyi mümkün kılan bu şartlar, değişmenin sık olduğu toplumlarda aynı zamanda bulunurlar; birbirlerini tamamlarlar.⁹

Değişme olgusunun analizine göz atılacak olursa, sosyologlar değişimin, “tabii, sürekli, kaçınılmaz ve gerekli” olduğunu; değişme sürecinin farklı toplumlarda bile “benzerlik” arzettiğini kabul ederler.¹⁰ Sosyal değişme olgusu

6 Geniş bilgi için bkz., Yünni Sezen, Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar, İstanbul 1990, sh. 74 vd.

7 Bkz., Enis Öksüz, “Sosyal Değişme”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1975; Arslantürk-Amman, a.g.e., sh. 371-376.

8 Fichter, a.g.e., sh. 170.

9 Geniş bilgi için bkz., Fichter, a.g.e., sh. 173-174.

10 E. Özkalp, Sosyolojiye Giriş, Eskişehir 1993, sh. 267-270.

analiz edilirken çeşitli sorulara cevap aranmaktadır. Bu sorular genellikle değişimin ne olduğu, nasıl gerçekleştiği, değişimin ritmi, değişmeyi açıklayan faktörler, değişimin aktörleri vb. sorulardır. Modern sosyolojide nelerin değiştiği konusunda araştırma alanları olarak toplumsal rol ve statülerdeki değişimlerden, ekonomik varlıklardaki değişimlere, nüfus artış hızındaki değişimlerden dini kurumlardaki değişimlere ve hatta kişilik değişimlerinden çocuk yetiştirme yöntemlerindeki değişimlere kadar pek çok konu araştırılmaktadır.¹¹

Sosyolojide değişmeyi açıklamak üzere çeşitli modeller ileri sürülmüştür. Bu modellerden ilki, sosyal değişimin belirli safhalar içinde oluştuğunu ileri süren “evrimci model”dir. Bu modelin doğrusal teorisi, sosyal değişmeyi bir doğru üzerinde hapsedmekte ve sınırlandırmaya çalışmaktadır. Bu modelin biraz daha geliştirilmiş olan çoklu doğrusal teorisi, doğrusalın eksik yönlerini tamamlamakta, tek bir doğru üzerinde cemiyetteki sosyal değişmelerin izlenmesini yetersiz saymaktadır. Böylece değişmeyi birden fazla doğrusalda izlemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Evrimci modelin gelişmiş şekillerinden olan genel teori de her cemiyetin mutlaka aynı safhalardan geçmesi gerektiğini, sosyal değişimin benzer şekillerde ortaya çıkacağını kabul etmemektedir. A. Comte’un üç hal kanunundaki merhaleleri, evrimci modele bir örnektir. Onun temsil ettiği toplumsal değişme yaklaşımı, Fransız devrimi ve sanayi devriminin yol açtığı istikrarsızlıkları denetlemeyi arzulamaktadır. Bu amaçla toplumsal değişimin kurallarını keşfederek topluma yön vermeyi istemektedir.¹²

Sosyal değişmeyi açıklayan ikinci model devri-dalgalı (cyclical) modeldir. Bu modele göre, cemiyetteki gelişme ve değişimler sürekli olarak devri bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Pareto’nun “elitlerin dolaşımı ve devri” görüşü bu modele örnektir. Elitlerin dolaşımı, Pareto’nun toplumdaki değişimleri açıklamak için kullandığı önemli bir teoridir. Pareto bu teoriyle, bireylerin seçkinler ile seçkin olmayanlar arasındaki dolaşımını ve bir seçkinler grubunun yerine başka bir seçkinler grubunun geçmesini anlatmaktadır.¹³ Bu model içindeki bir başka görüş de Sorokin tarafından ortaya konan “sınırlı değişme” teorisi-
dir.

Üçüncü model yapısal-fonksiyonel modeldir. Bu model sosyal yapı ile fonksiyonlar arasındaki ilişkilerden hareket eder. Sosyal sistem, yapıyı oluşturan

11 Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Ankara 1995, sh. 171 vd.

12 Bkz., Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açm*, (Çev.: Şirin Tekeli), İstanbul 1998, sh. 17 vd.

13 T.B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, Ankara 1990, sh. 51-52.

elemanlar ve bunların fonksiyonları sayesinde işlemektedir. Bu modelin farklılığı, topluma, işleyen bir bütün olarak bakması, değişmeyi fonksiyonel olarak yapıyı oluşturan unsurlardaki gerekli farklılaşmada ve yenileşmede görmesidir. Yapısal-fonksiyonel model, son zamanlara kadar Amerikan sosyoloji kuramının egemen paradigması olmuştur. Bu teorinin geleneği, sosyolojinin kurucularından Comte, Herbert Spencer ve Durkheim'e dayanır. Kuramlarını Durkheim'e dayandıran iki farklı antropolog Malinowski ve Radcliffe-Brown, sonraları Amerikan sosyoloğu Parsons'u etkilemiş, o da öğrencisi Merton'u bu modelle tanıştırmıştır¹⁴.

Sosyal değişmeyi açıklayan dördüncü model çatışma modelidir. Bu model, toplumu birbiriyle çatışan unsurlardan meydana gelmiş olarak kabul etmekte, ancak bu unsurları bir bütünün kapsamında düşünmektedir. Dolayısıyla bu model, diğer üç modeli tamamlamakta ve sosyal değişmeye daha net bir nitelik kazandırmaktadır. Rex, Dahrendorf ve daha sonra Lenski bu modelin en bilinen temsilcilerindendir. Gerek toplumsal çatışmayı ve gerekse toplumsal düzenlemeyi açıklamak için Rex, sınıf olgusunun temeli olarak ekonomik çıkarların yapılması üzerinden durmuş; Dahrendorf çatışma ve maddi çıkarları, toplumu oluşturan çeşitli organizasyonların içerdiği otorite ilişkileri çerçevesinde açıklamaya girişmiş;¹⁵ Lenski ise, çatışma kuramı ile fonksiyonel çözümlemenin basitçe birleştirilmesinden çok, bir sentezi olma iddiasını taşıyan bir kuram geliştirmiştir. Onun kuramı özel olarak toplumsal tabakalaşmayla uğraşmakla birlikte, insanın on bin yıllık tarihinin sosyolojik bir modelde içerilmesi çabasını sergiler.¹⁶

Toplumsal değişme teorileri genelde iki fonksiyonel öneme sahip olmuştur. İlki batı toplumlarının batı-dışı toplumlardan üstün olduklarının vurgulanması; diğerleri ise modern batı toplumlarının iç meselelerinin anlaşılması ve çözümlenmesi.¹⁷ Sonuç olarak bütün bu teorilerin, sosyal değişmelerle beraber dinin de geçirdiği değişiklikleri anlamak bakımından öneminin inkar edilemeyeceği açıktır.

14 Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (Çev.: Hayriye Erbaş), Ankara 1993, sh. 48.

15 Bkz., Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, (Çev.: Ülgen Oskay), Ankara 1996, sh. 19-20.

16 Poloma, a.g.e., sh. 129. Bu modellerle ilgili geniş bilgi için bkz., Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, İstanbul 1987, sh. 217 vd.

17 Bkz., Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul 1985, sh. 40.

Din vakîası, insanoğlunun ilk dönemlerinden itibaren toplumları etkilemiş, insanları kendine bağlamış, hayatın pek çok alanında düzenleyici hükümler getirmiştir. İlahi dinler, hayatın bütününe kapsayıcı ve yönlendirici kaidelere sahiptirler. Dolayısıyla toplum ve toplumu değiştirme konumunda bulunan birçok faktör, din ile olumlu veya olumsuz bir etkileşim ve ilişki içerisinde.

Din ile değişme arasındaki mesele, bizzat dinin kendi tarihi varlığı ile ortaya çıkmaktadır. Nitekim Weber, özellikle dini ve ahlaki değerlerin ve fikirlerin sosyal ve ekonomik değişme olgusu içinde yer aldıklarını ve hatta bu değişikliklerin hakim faktörü rolünü üstlendiklerini belirtmektedir.¹⁸ Din, “yaş, cinsiyet, mevki, meşguliyet ve işbölümü ile birleşerek, bunların oynadığı roller itibarıyla sosyal farklılaşmaya, bunlar arasındaki geçiş ve mücadele içinde ayrıca rol oynayarak birleştiriciliğe ve bütünleştiriciliğe yol açmış, seçicilik, direnme, mücadele, iktisadi birlik ve teşebbüsler gibi dinamik bir tavır göstermiş, böylece gerek basit, gerekse karmaşık topluluklarda sosyal farklılaşmaları doğurmuş, cemiyetleri derinden etkilemiş ve değişmeye yol açmıştır”.¹⁹

Dinin gelişime, gelişimin dine olan etkileri, yani din sosyolojisi ile gelişme sosyolojisi arasındaki durum nasıldır? Bunu dört şekilde incelemek mümkündür:

<u>Dinin Gelişime Etkisi</u>	<u>Gelişimin Dine Etkisi</u>
1- Olumlu (+)	Olumlu (+)
2- Olumsuz (-)	Olumsuz (-)
3- Olumlu (+)	Olumsuz (-)
4- Olumsuz (-)	Olumlu (+)

1) 1. Örnek, Weber örneğidir. Protestanlık ve kapitalizm. Gelişmeye elverişli bir din, dine yararlı bir gelişme.

2) 2. Örnek, Fransa'ya ait Quebec'teki Katolik tutum. Gelişmeye engel bir din, dine zararı dokunan bir gelişme.

3) 3. Örnek, S. Wesley'in şikayetleridir. Gelişmeye yararı olan bir din ama kendisine zararı olan bir gelişme.

18- Max Weber, Sosyoloji Yazıları, (Çev.: Taha Parla), İstanbul 1993, sh. 227- vd.

19 Yünni Sezen, Sosyoloji Açısından Din, İstanbul 1998, sh. 132.

4) 4. Örnek, ABD'dir. Yeni dünyaya açılan Katolikliğin olumsuz tesiri ve fakat sonradan gelişen ABD'nin dine olumlu tesiri. Gelişmeyi engelleyen bir din, ama sonunda bu dine yararlı olan bir gelişmeye sahip olmuştur.²⁰

Burada din sosyolojisi bakımından ele aldığımız konu, din ve sosyal değişme gerçeği içerisinde dinin rolü meselesidir ki, bu konu sosyal değişme ile din arasındaki ilişkiler konusunun da esas problemini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sosyal değişme ile din arasında üçlü bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Buna göre din ve sosyal değişme ilişkilerinde din, ilk olarak sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör, ikinci olarak sosyal değişmenin esas faktörü veya motor gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Wach'a göre dinin sosyolojik olarak böyle bir çifte tesiri vardır.²¹ Ve son olarak sosyolojik bakış açısından dini değişmeyi sosyal değişmenin bir sonucu olarak ele almak mümkün olmaktadır.²²

Dinin bizzat kendi yapısından kaynaklanan muhafazakarlığının her çeşit zihniyet, değer, norm ve sosyo-kültürel yapı değişikliklerine karşı bir engel teşkil ettiği söylenebilir. Çünkü hemen her din ritüel bir karakter arzietmekte ve her çeşit değişmeden uzak kalma eğilimi taşımaktadır.²³ Nitekim gerek E. Durkheim ve gerekse Marksist sosyologlar dini, genelde toplumsal değişmeye karşı güçlü bir fren şeklinde algılamışlardır.²⁴

Dinin yapısındaki muhafazakar özelliğin değişikliğe direnç gösterdiğini belirtmiştik. "Bu özellik, geleneği, hayat tecrübesini, dini hayatı birleştirir. Fakat dinin başka yönleri değişme ile yakından ilgilidir. Olması gereken görüş sahibi olduğundan din, büyük ölçüde devrimci bir güçtür. İnançları, eylem, fikir ve yaşantıyla birleştirici etkinliği dolayısıyla tarihi büyük değişiklikler yapmıştır. Cemiyette tabakalaşma ile din yakından ilişkilidir".²⁵ Burada belirtilmesi gereken en önemli noktalardan biri de hemen her dini sistemin ayırıcı niteliğinin kutsal kategorisine dayanmakta oluşudur. Bu durum bütün dinleri bir muhafazakarlık faktörü olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Fakat her ne kadar dinin sosyal değişmeye karşı bir fren teşkil ettiği iddia edilse de, hem ilahi dinler hem de arkaik dinler gerçekte değişmeyi inkar etmemektedir. Hatta dinin yaratıcı enerjisini kaybettiğinin düşünüldüğü durumlarda

20 Yünni Sezen, Din Sosyolojisi, Yüksek Lisans Ders Notları, sh. 16.

21 Joachim Wach, Din Sosyolojisi, (Çev.: Ünver Günay), İstanbul 1995, sh. 66-67.

22 J.M. Yinger, Religion, Society and Individual, New York 1965, sh. 266.

23 Günay, a.g.e., sh. 281.

24 Nur Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", Toplum ve Bilim, 1985, sh. 9-10.

25 M. B. McGuire, Religion, The Social Context, Wadsworth 1987, sh. 190-197.

bunu düzeltmek üzere girişilen her değişiklik hamlesinin, onun ilk dönemlerinin orijinal safiyetine bir çeşit dönüş hareketi karakteri taşıdığı görülmektedir.²⁶ Mesela İslamiyet'te belirli bir dönemden itibaren Sünniliğin Mutezile'ye karşı duruşu ve Hıristiyanlık'ta Protestan reform hareketleri böyledir.

Diğer taraftan dinler aynı zamanda toplumdaki değişmelere de yardım ederler. Bilindiği gibi imanın derinliği kadar genişliği de bulunmaktadır. İmanın bu kapsayıcılığı, parçaları birleştirici olmaya götürdüğü gibi, eksik ve hatadan sürekli kurtulmak istemeye iter. İmanın asli hüviyeti değişmez, ama kendine yeni ufuklar arar. Manevi iklimden gelen otorite; eksikliği tama doğru, sınırlıyı sınırsıza doğru zorlar. Bu, dinamik tutumdur ve bu haliyle din, kendine zarar vermeyen değişmelerin motoru olabilir.²⁷

KAYNAKLAR

- Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, (Çev.: Ülgen Oskay), Ankara 1996.
- Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul 1985.
- E. Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir 1993.
- Enis Öksüz, "Sosyal Değişme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Mecmuası*, İstanbul 1975.
- Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, (Çev.: Şirin Tekeli), İstanbul 1998.
- J.M. Yinger, *Religion, Society and Individual*, New York 1965.
- Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, (Çev.: Ünver Günay), İstanbul 1995.
- Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, (Çev.: Nilgün Çelebi), Ankara 1996.
- M. B. McGuire, *Religion, The Social Context*, Wadsworth 1987.
- Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Ankara 1995.
- Margaret M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (Çev.: Hayriye Erbaş), Ankara 1993.
- Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev.: Taha Parla), İstanbul 1993.
- Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, İstanbul 1987.
- Nur Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim*, 1985.
- T.B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, Ankara 1990.
- Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993.
- Yünni Sezen, *Din Sosyolojisi, Yüksek Lisans Ders Notları*.
- Yünni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul 1998.
- Yünni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul 1990.
- Zeki Arslantürk – M.Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İstanbul 1999.

26 Günay, a.g.e., sh. 282.

27 Sezen, a.g.e., sh. 134.